

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ПО ЕТНОЛОГИЯ И ФОЛКЛОРИСТИКА С ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ

ТАНЯ ВАЛЕНТИНОВА ДИМИТРОВА

СЪВРЕМЕННИ МИГРАЦИОННИ ГРУПИ В ГЪРЦИЯ

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане
на научна и образователна степен „доктор”

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:

ДОЦ. Д-Р МАРГАРИТА КАРАМИХОВА

РЕЦЕНЗЕНТИ:

ДОЦ. Д-Р ЕЛЕНА МАРУШИАКОВА
ДОЦ. Д.И.Н. ЩЕЛИЯН ЩЕРИОНОВ

СОФИЯ, 2011 г.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на 22.12.2010 г. на заседание на секция „Балканска етнология” към Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българска академия на науките.

Разработката се състои от увод, три глави, заключение, библиография и две приложения - общо 321 страници.

Защитата на дисертационния труд ще се проведе на 07.07.2011 г. от 16:00 часа в зала №19 на Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН, гр. София, ул. „Московска” 6А, на открито заседание с научно жури в състав: проф. д-р Ирина Колева, доц. д.и.н. Щелиян Щерионов, доц. д-р Маргарита Карамихова, доц. д-р Елена Марушиакова, доц. д-р Анелия Касабова и резерви доц. д-р Анна Кръстева и доц. д-р Мирела Дечева.

Дисертационният труд е на разположение в Канцеларията на Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН на ул. „Московска” 6А.

Анотация

Основният проблем, който дисертационният труд разглежда и анализира е процесът на формиране и на функциониране на българската имигрантска общност в Гърция, формирала се след началото на демократичните промени в България. С разпадането на т. нар. „Източно-европейски блок” след 1989 г., Гърция става привлекателна дестинация за хиляди имигранти от Албания, България, Румъния, бившите Съветски републики. Същевременно започва да се увеличава и миграционният поток на хора от Азия и Африка. За период от 10-15 години южната ни съседка се превръща от страна, която доскоро основно излъчва емигранти, в такава, която започва да приема все повече имигранти. Според данните от преброяването на населението през 2001 г. имигрантите в Гърция наброяват 762 000 души, но според неофициалните данни броят им надхвърля 1 000 000 души, което се равнява на близо 10% от населението ѝ. Най-многобройната имигрантска общност в Гърция е тази на имигрантите от Албания, които започват да пристигат масово в страната още в началото на 90-те години и броят им се изчислява приблизително на 500 000 души. Това сериозно албанско присъствие в страната става причина за провеждането на много изследвания и може да се каже, че тази общност е добре проучена. По време на преброяването през 2001 г. официално пребиваващите в Гърция българи са 35 104 души, но реално броят им е много по-голям. По неофициални данни българската общност наброява около 200-250 000 души. Българите които са оценявани като втората най-многобройна общност в Гърция, остават встрани от изследователския интерес и досега са били централен обект на изследване на едно проучване в края на 90-те години на XX в. В рамките на различни изследователски проекти, засягащи имиграцията, българите са разглеждани само отчасти. Динамичните процеси, които протичат в общността и особено след 2001 г., когато започва пикът на българската миграция към Гърция, поставят много въпроси относно състоянието ѝ и нейния вътрешно групов живот. Наличието на такава голяма българска общност в южната ни съседка и значимостта на проблемите, свързани с миграционната активност на българските граждани като цяло, представлява значим социален феномен, който заслужава обстойно проучване с цел да се разбере същността му и динамиката на процесите, които го формират. Именно затова настоящето изследване се фокусира върху едно по-задълбочено проучване на българската общност в Гърция. Същевременно, някои

налични данни за имигрантите от Албания са използвани при анализа на теренните материали, с цел оформянето на по-ясна и пълна картина.

УВОД

В уводната част са представени основните изследователски проблеми и необходимостта от тяхното разработване, въпросите, на които дисертационният труд трябва да даде отговор, методологията на изследване, ареала и хронологичните рамки, в които е проведено проучването, както и основните използвани понятия.

Основен обект на проучването е българската мигрантска общност в Република Гърция, формирала се след настъпването на социално-икономическите и политическите промени в България след 1989 г. Предмет на изследване са мигрантските транснационални социални мрежи, начините на тяхното функциониране във времето и пространството, както и мигрантските стратегии за адаптиране/интегриране и преодоляване на трудностите в новата социална среда.

Чрез изследване на определен кръг от проблеми се стига до най-важните въпроси, на които дисертацията се стреми да даде отговор:

1. Какви са причините и механизмите, довели до създаването на такава голяма българска общност в Гърция, (като стремежът е да бъдат разгледани и анализирани социално-икономическите фактори заедно с вътрешната гледна точка на самите дейтели – мигрантите) и същевременно да се открие ефектът, който миграцията произвежда върху изпращащото общество.
2. Кой са маркерите на национална идентичност, които в състояние на миграция биват активизирани от респондентите. Каква е връзката между динамиката в идентичността на мигрантите и техните интеграционни политики в новата социална среда.

Методологията на изследване включва теренно етнографско проучване, проведено в периода октомври 2008 г. - септември 2010 г., работа с научна литература, архивни, медийни и интернет източници. Една част от теренните материали са събрани чрез пряк контакт с респондентите или чрез непосредствено и включено наблюдение, а друга част от тях са резултат от общуване със събеседниците посредством Интернет и чрез наблюдение

на тяхната активност в глобалната мрежа. Основните техники, използвани за събирането на емпиричен етнографски материал са целенасочена беседа и биографичен метод в съчетание с непосредствено и включено наблюдение. В проучването са включени както български мигранти (едновременно в Гърция и в България, по време на техните кратки визити у дома), така и представители на техните семейства и близки, които не са мигрирали. Една голяма част от интервютата и материалите са събрани в столицата Атина и във втория по големина град в Гърция Солун. Друга част от теренните проучвания са осъществени в два по-малки града: гр. Неа Каликратия (на около 35 км южно от Солун, на първия ръкав на Халкидическия полуостров) и гр. Коница (намиращ се в Епир, в близост до гръцко-албанската граница). В България основна част от материалите са събрани в град Кнежа, който след предварително проучване е идентифициран като населено място с изключително високи миграционни нагласи и непрекъснато произвеждащо миграция. Посредством включено наблюдение (не само по време на конкретното изследване, но и в предишни години) са наблюдавани редица от практиките както на „завръщащите“ се мигранти, така и на техните роднини. По този начин са реализирани методите на т. нар. мулти-ситуирано етнографско изследване (*multy-sited ethnography*), което използва традиционната методология едновременно в две или повече пространствени и времеви локации. Мулти-ситуираното изследване позволява проучването на социални феномени, които не могат да бъдат обхванати чрез фокусиране върху едно единствено място и по този начин постига по-дълбоко вникване в наблюдавания проблем. Същността на мулти-ситуираното изследване се изразява в проследяване на връзките, асоциациите и взаимоотношенията, които хората осъществяват в пространството и които по своята същност са продължителни и свързани, но са пространствено отдалечени (Marcus 1995). В настоящия труд мулти-ситуираният етнографски метод е използван за проучване на транснационалните мигрантски мрежи на българите, простиращи се между България и Гърция, които пресичайки се, формират многопластово социално поле. За отправна точка е избран град Кнежа, като стремежът е да се обхванат възможно най-голям брой от места в Гърция, където хората от избраното място мигрират. Фокусирайки се върху процеса на емиграция на жителите от един малък град в България, (протичащ с различна интензивност през последните 20 години) са анализирани мотивационните механизми, които активират скалата от ценности на (потенциалните) мигранти и дългосрочния им

ефект върху живота на местната общност. Наблюдавани са (е)мигрантските стратегии и тяхното влияние върху идентичностите на мигрантите. Чрез анализ на теренния материал е показана каква е степента на социална мобилност при българските мигранти в Гърция и доколко тя се влияе от мястото на произход, както и от избора на местата на заселване. Идентифицирани са маркерите, върху които те градят своята идентичност и как и доколко тя се променя във времето, прекарано в емиграция.

По-голямата част от резултатите от така проведеното теренно етнографско изследване са архивирани в Архива на ИЕФЕМ (АЕИМ), и са използвани като основен емпиричен материал в настоящата работа.

ПЪРВА ГЛАВА

Историография и методология

В тази глава е направен преглед на основните подходи за изследване на миграцията, развивали се във времето, като същевременно е представена основната теоретична парадигма, през чиято призма в последствие е анализиран теренният материал. Очертани са основните посоки на миграционните потоци в България и Гърция през периода преди формирането на изследвания феномен, както и спецификите в общественото развитие, довели до неговото създаване. Направен е историографски преглед на изследванията върху съвременните миграционни процеси в България и в Гърция.

Миграциите на хората се смятат за една от четирите основни сили, двигатели на еволюцията, заедно с естествения подбор, генетичните промени и мутациите. Те са социален феномен, който обикновено се дефинира като географска мобилност, включваща промяна на обичайното местожителство на отделни индивиди и/или на група от хора. Въпреки, че миграции има през цялото развитие на човечеството, трябва да се отбележи, че темповете на миграционните потоци започват значително да нарастват през XVIII в., засилват се още повече през XIX в., за да достигнат върхови нива през XX в. и в началото на XXI в. Разрастващата се глобална икономика глобализира трудовия пазар, а развитието на транспортните средства способства за още по-голямо движение сред населението, снижавайки времето и стойността на придвижването между отдалечени точки.

Тези промени неминуемо привличат интереса на изследователите, които в продължение на повече от столетие търсят различни механизми за изследване на този сложен и многопластов социален феномен. Приема се, че основните теоретични концепции за изучаване на миграциите са заложили от английския географ Ърнест Равенщайн, който в края на 19 в. формулира основните „закона на миграцията“. Той разглежда миграцията като неразделна част от икономическото развитие и смята, че основните причини за миграция са икономически. Този възглед оказва съществено влияние върху естеството и посоката, в която се развиват много от по-късните изследователски миграционни модели като например нео-класическата икономическа теория, теорията за човешкия капитал и др. В много от тези миграционни теории се твърди, че миграциите в голяма степен са повлияни от фактори като разстоянието и гъстотата на населението, икономическите фактори и пазара на труда. Генерално твърдение при тях е, че миграционните движения клонят към определен пространствено-икономически баланс, като хората са склонни да се преместват от райони с по-ниски доходи към такива с по-високи и от гъсто населени към по-малко населени райони.

Трудовата миграция може да възникне по множество причини, въпреки, че най-често за такива са сочени икономическите условия и склонността на хората да се местят от места с по-нисък стандарт към такива с по-добър стандарт на живот. Само по себе си това твърдение не може да обясни настоящата промяна в миграционните модели, затова изследователите насочват вниманието си към ролята на националните държави, географската близост, институциите, социалните мрежи, културните и историческите фактори при създаването на нови миграционни модели. Често съвпадащият избор, направен от „пионерите“ мигранти или от набиращите работници работодатели оказва голямо значение върху следващите миграционни практики. Веднъж започнала, миграцията улеснява потока на информация обратно от местата на заселване към тези на произход, което подпомага преминаването на следващите мигранти (т. нар. верижна миграция). Тя се задейства посредством натрупания от първите мигранти социален капитал под формата на знания, информация, умения и междуличностни връзки. В по-новите изследвания терминът верижна миграция бива заменен от мрежова миграция, а изследването на миграционните мрежи става едно от най-популярните направления в изследванията на миграциите през последните две десетилетия. Мрежовият ефект

обяснява поддържането на миграцията, често отвъд формално затворените граници, независимо от нейните първоначални причини. Близко свързан с мрежовата теория е друг подход, познат като теория за миграционните системи. В допълнение към тези теории трябва да се прибавят и т. нар. нова икономическа теория на трудовата миграция и теорията за миграцията като жизнена семейна стратегия, които обръщат внимание на личния субективен фактор и на семейството като непосредствена жизнена среда на индивида, определяща до голяма степен неговия избор.

Друга водеща парадигма за изследване на миграцията и свързаните с нея феномени през последните 20 години става транснационализмът. Той се фокусира върху типовете връзки, изградени от мигрантите и тяхното функциониране между страните на произход и дестинация и как те влияят върху икономическите структури, социалните и политическите връзки между отделните страни, както и върху личните съдби на мигрантите. С развитието на теорията за транснационализма транснационалните социални мрежи се превръщат в основен обект на анализ. Те се разглеждат като обвързващи мигрантите и не-мигрантите в съвкупност от комплексни социални и междуличностни взаимоотношения, като създават условия миграциите да не бъдат еднопосочни, временни или ограничени в тясно пространство. Развитието на телекомуникациите и транспорта все повече способства за това мигрантите и техните семейства да пътуват напред и назад, да се свързват по между си, да работят и да правят бизнес едновременно в две или повече отдалечени места или с други думи да поддържат транснационални домакинства. Ясно очертаните доскоро дихотомии като места на „произход“ и на „заселване“ и категории като „постоянна“, „временна“ и „обратна“ миграция са все по-трудни за поддържане, тъй като животът на мигрантите все повече се характеризира чрез циркулацията и едновременното обвързване с две или повече общества, като често транснационалните връзки могат да станат и трансгенерационни. Някои изследователи обаче са скептично настроени по отношение издигането на транснационализма като нова парадигма за изследване на миграциите. Според тях изграждането, поддържането и засилването на връзките между „тук“ и „там“ от страна на мигрантите не е нов феномен, а е нещо вътрешно присъщо на миграциите. Изследователите транснационалисти са упрекувани, че де-историзират настоящето и пренебрегват връзката между минало и настояще. Критиците подчертават, че историята предполага едновременно приемственост и промяна,

като именно историята е обяснителният принцип за социалния живот. Тя е не просто събитийна хронология, а е осъществяване на социален континуитет, затова е от изключителна важност да се проследи историческата обусловеност на миграционния процес. В настоящето изследване сравнително-историческият фокус е използван, за да се покаже как миграцията участва във възпроизвеждането и в промяната на определени обществени връзки. За целта в текста се акцентира върху обществените и историческите условия, при които този феномен се изгражда и функционира, обръща се внимание на миграционните процеси в предшестващите периоди.

Миграционните движения на българското население след възстановяването на българската държава през 1878 г. показват няколко основни характеристики. На първо място трябва да се спомене размяната на население в края на XIX в. и началото на XX в. между отделните балкански държави, в следствие на промяната на границите им и многобройните прекроявания на политическата карта през този период. На второ място трябва да се посочат традициите на трудова мобилност сред населението в някои области в европейските територии на Османската империя и след това в новосформираните балкански държави, като гурбетчийството/печалбарството и сезонно скотовъдство, практикувани приблизително до края на Втората световна война. Същевременно трябва да се спомене и сравнително високата миграционна вълна към Северна Америка през 20-те и 30-те години на XX в. След края на Втората световна война и окончателното установяване на националните граници на отделните държави на Балканския полуостров отново има кратък период на размяна на население и засилено миграционно движение. През втората половина на XX в. с установяването на комунистическия режим в България, външната миграция на населението е силно ограничена и държавно контролирана. Имиграцията към България съответно също е контролирана и ограничена до граждани на други комунистически страни. В Гърция през този период има активна емиграция, продиктувана от различни икономически и политически причини.

През 80-те години на XX в. в следствие на промяната в социално-икономическата обстановка, Гърция постепенно започва да се превръща в дестинация за имигранти. Истинска промяна в страната настъпва след 1989 г. с разпадането на т. нар. „източно-европейски блок” и с падането на комунистическите режими в източно-европейските държави. В началото на 90-те години на XX в. Гърция е залята от имигранти от Албания,

като същевременно се установява и постоянен поток от имигранти от България, Румъния, Молдова и бившите Съветски републики. Имиграцията от страни като Пакистан, Индия, Ирак, Етиопия, Камерун и др. също продължава да нараства.

Изключително интензивните миграционни движения в края на XX в. и началото на XXI в. поставят сериозни предизвикателства както пред изпращащите, така и пред приемащите държави. Всяка страна решава по свой начин политиката на управление на променената си в демографско, етническо и религиозно отношение популация. Проучването на факторите и механизмите на интеграция в новото общество, на опазването или преформулирането на собствения културен модел и идентичност е ключов момент за разбирането на процесите, които протичат в тези общества. Либерализирането на режима на придвижване, развитието в транспортните и телекомуникационните средства променят някои от характеристиките на живота в емиграция. Мигрантите в реално време участват в живота на своята група, като свързват живота си в приемащата страна с живота в родината. Тези променени условия влияят същностно върху динамиката на идентичността както на хората в емиграция, така и на техния родствен и приятелски кръг.

Българската емигрантска общност в Гърция се формира интензивно в продължение на 20 години като този процес се случва по силата на определени социално-исторически обстоятелства. Вникването в същността на процеса изисква той да бъде проследен по пътя на неговото историческо формиране като се държи непрекъснато сметка за променящите се условия в приемащото и в изпращащото общество.

ВТОРА ГЛАВА

Транснационални социални мрежи

В настоящата глава са разгледани създаваните от българските мигранти мрежи, които преплитайки се, формират общо транснационално социално поле между местата, от които произхождат и тези, в които се заселват. За да се проследи начина, по който тези мрежи се формират и в последствие функционират, са представени основните места, в които представителите на изследваната група действат и създават връзки. Изследвана е

взаимовръзката между различните локации, в които мигрантите се движат и характеристиките на транснационалната общност, която те създават. Чрез анализ и характеристика на избраните места за проучване се търси историческа обусловеност на степента на принадлежност на мигрантите към различните социални полета. Разгледани са характеристиките и спецификите на тези локации, с цел да се провери взаимовръзката между тях и типовете формирани общности. Тръгвайки от гр. Кнежа, някои от жителите на града са проследени в местата, в които мигрират, за да се определи степента им на социална и трудова мобилност, интензивността на връзките, които поддържат със своите близки у дома, както и плътността на новите мрежи, в които се включват. Градът се идентифицира като населено място, което непрекъснато произвежда миграции. Локализираността му в Северозападна България – най-бедния и неразвит район в България (и в Европейския съюз) е една от причините за непрекъснатия поток от мигранти, които от своя страна също допринасят за интензифицирането на процеса посредством информацията и връзките, които установяват в новите места на заселване. Липсата на държавна и местна политика за развитие на този район, за инвестиции с цел трайно намаляване на безработицата и за повишаване доходите на хората засега намалява шансовете за завръщане на мигрантите и за понижаване на миграционните нагласи, особено сред по-младото поколение. Направените изводи могат да се отнесат и към други населени места в България със сходна социално-икономическа среда.

На базата на направените проучвания, Гърция се идентифицира като една от най-предпочитаните посоки за миграция за хората от гр. Кнежа. За това могат да се открият няколко основни причини. През 80-те години на XX в. Гърция бележи сериозен икономически растеж, съпътстван с непрекъснато разширяване на пазара на труда. Търсенето на неквалифицирана (и ниско платена) работна ръка в сферата на услугите, в строителството и отчасти в туризма нараства значително и предоставя добри възможности за работа за хиляди имигранти.

Миграцията от България към Гърция започва още в началото на 90-те години като през този период тя не е толкова интензивна и има определени специфики. Икономическата криза, в която България изпада след края на социализма и по-добрите икономически условия в Гърция, (най-вече по-високото заплащане на труда), са пуш-пул факторите, които определят мигрирането на българите в посока към южната ни съседка.

Процесът започва до голяма степен като циклична трудова миграция – преди всичко работа в земеделието, куфарна търговия и миграция на жени, наемани на работа в гръцките домове. Все по-голямото присъединяване на гръцките жени към пазара на труда отваря голяма ниша, свързана с грижите за децата и възрастните хора в семейството, както и нуждата от помощ в домакинската работа. Липсата на изискване за определена квалификация за тази работа, способства за интензифицирането на феномена. „*Влизането в къща*” или „*вътрешната работа*”, (както се изразяват самите мигранти) има няколко предимства. Този вид работа осигурява „чиста заплата”, без разходи за наем на жилище и за храна и намалява опасността от проблеми с властите, тъй като свободното движение на мигрантите е сведено до минимум. Работата в селското стопанство е другата основна възможност за имигрантите (от България и като цяло), тъй като естеството на тази производствена дейност позволява включването на много неквалифицирани работници. Същевременно, наемането на такава работа по принцип не изисква сключването на трудови договори и дълготрайно обвързване между двете страни. Не на последно място, може да се каже, че цената на живота в селските райони (разходи за храна и за подслон) е сравнително по-ниска, отколкото в големите градове.

В началото на 90-те години българските (е)мигранти в южната ни съседка са все още малко на брой и връзките, които те създават са твърде слаби, без сериозен материален и информационен ресурс. През този период все още не би могло да се говори за наличието транснационални мигрантски мрежи, но именно тогава се поставя началото. Постепенно те започват да се заплитат и само няколко години по-късно придобиват такава „плътност”, която позволява мрежите да се самозахранват чрез връщането на информация обратно у дома и излъчването на все повече мигранти от местата на произход. Първите мигранти, които заминават имат важна роля за циркулирането на информация обратно към местата на произход.

До 2001 г. българите могат да влизат официално на територията на Република Гърция чрез туристически визи. В този период контролът по гръцката граница е много строг, а изваждането на визи, физическото преминаване на границата, намирането на работа и осигуряването на временен подслон основно се осигурява от фирми-посредници, които вземат сериозни комисионни. Това обяснява факта, че първоначално заминават най-предприемчивите и по-образовани хора и феноменът все още няма масов характер.

Фирмите, набиращи работници за Гърция са базирани в по-големите градове като информацията се разпространява най-вече по неформални канали. Официално тези посреднически фирми декларират туристическа дейност. Някои от тях участват в мрежите, чрез които се намира и работа на кандидат-мигрантите, а други се ангажират само с изваждането на виза. Понякога тези фирми са с гръцко участие и под предлог, че развиват друг вид бизнес дейност в България набират работници за Гърция.

Почти без изключения мигрантите тръгват с идеята, че тяхното отсъствие от дома ще е за ограничен, не много дълъг период от време, като представата за продължителността на престоя варира от няколко месеца до 1-2 години. Теренните наблюдения показват, че този период продължава много по-дълго като при някои респонденти достига до 18-19 години, като по този начин дори надхвърля годините на „съзнателен” живот, прекарани в България.

Интензифицирането на мъжката миграция от България към Гърция (в частност на мъжете от Кнежа) започва след 2001 г., когато отпада визовият режим за българските граждани и те могат да пребивават в срок до 3 месеца на територията на страните от Шенгенския договор. Тази възможност често е използвана за влизане в страната, като в последствие периодът е просрочван. По свидетелства на респонденти именно през този период процъфтява бизнесът на множество превозвачи, участващи в канали за нелегален трафик на хора. Същевременно възрастово-половата структура на миграционния поток започва да се променя, главно чрез възможността за обединение на семейства и в Гърция пристигат много мъже и деца. Резултатите от теренните наблюдения показват, че мигрантските мрежи не само играят важна роля за разрастване на общността, но изпълняват и друга важна функция. Те поддържат чувството за социална свързаност у индивидите, които са напуснали своята среда. Ежедневното общуване с хора от собствената група спасява новите мигранти от емоционална криза, свързана с рязката смяна на средата.

Теренните наблюдения показват, че новодошлите мигранти най-активно общуват и търсят контакт с други българи. Постигането на известна стабилност и ориентирането в собствените възможности освобождава мигрантите от „необходимостта” на всяка цена да общуват с други българи. Постепенно, с натрупването на опит и капитал в новата социална среда, по-силно започва да се проявява необходимостта от общуване с хора,

споделящи същите ценности и стил на живот, (като те може да представители на други имигрантски общности – грузинци, арменци, албанци – или на местното мнозинство).

С увеличаването на мигрантския поток и с разширяването и уплътняването на мрежите, се разнообразяват възможностите за идващите нови мигранти. Въпреки, че посредническите фирми продължават да съществуват и да осигуряват транспорт, преминаване на границата, временна квартира, намиране на работа, мигрантите все повече започват да се възползват от възможностите, които изградените от самите тях транснационални мрежи предлагат. Това с особена сила важи при търсенето на работа като най-благонадеждният и сигурен начин за намиране на подходяща работа с добро заплащане остават „*връзките*” и „*добрите познати*”. За добрите предложения се търси „*благонадежден*” човек, на когото „*може да се разчита*”. Много от респондентите смятат, че спечелването на доверието на работодателя е от основно значение за бъдещия им успех и за доброто им устройване в Гърция. Според повечето от тях първоначално гърците са недоверчиви и мигрантите трябва да положат много усилия и труд, за да „докажат себе си”. Изпращането на неподходящ кандидат за работа рискува да срине изграденото доверие и да доведе до нежелани последици. Това кара мигрантите да са изключително предпазливи при поемането на ангажименти към свои близки и при изпълняването на посреднически функции. От друга страна това става причина за твърдения от страна на респондентите, че българите не си помагат и не са задружни. Трябва да се отбележи, че въпреки че в разговорите събеседниците често заявяват нежелание да поддържат контакти с останалите българи, наблюденията показват, че те общуват активно помежду си и в действителност най-близки контакти се поддържат именно с българи. Без значение дали става въпрос за многобройната българска общност в мегаполиса Атина, за по-малката, но много концентрирана общност в Неа Каликратия или за съвсем малобройните българки в Коница, контактът със сънародниците винаги е търсен и е налице. Обобщаването и анализът на събрания материал поставя въпроса какво в действителност се крие зад клишираните твърдения за липса на задружност – реална и тотална дезинтеграция на българите в Гърция или недоволство от липсата на „достатъчна” организираност под формата на някаква официална, обединяваща организация. Въпреки привидното отсъствие на общност в представите на българите, в действителност всеки

отделен мигрант е представител на дадена група, която сама по себе си представлява общност.

Като едни от най-важните места за формиране на общностния живот трябва да се посочат топосите, в които се събират и се срещат българите (като например българските заведения в центъра на Атина), където се осъществява голяма част от комуникацията между мигрантите. Те са едновременно места за отмора и развлечение и за обмен на информация като същевременно създават чувството за пребиваване в „собствено“ социално пространство. Там се заплитат и поддържат социалните мрежи и се възпроизвежда груповата идентичност. Обикновено на тези места се организират и честват както общобългарски празници (календарни и национални), така и лични празници като рождени дни, кръщенета, сватби, курбани. По този начин българските заведения изпълняват функциите на центрове за социален живот, своеобразна трудова борса и място за получаване и извършване на дребни услуги. Това са и местата, където се създава и разпространява неофициална информация от всякакъв род или иначе казано „клюките“. Създаването и разпространяването на клюки е съществена част от всекидневния живот на хората във всяка една социална среда. Тази дейност е още по-изявена в малките, затворени общности, а предаването на „неофициална“ информация се явява важен елемент от механизма на изграждане и функциониране на социалните мрежи. Често пъти клюките циркулират в общото транснационално поле между родните места на мигрантите и новите места, в които се заселват.

По отношение на интеграционните стратегии на българите в Гърция трябва да се отбележат няколко факта. Голяма част от българите в Гърция се причисляват към категорията „мигранти“ – хора, които често сменят местоживеенето си, връщат се в България за определени по-дълги или по-кратки периоди, след което отново поемат пътя на миграцията, без да се стремят към интеграция в местното общество и без да свързват бъдещето си неизменно с Гърция. Безспорно новосъздадените връзки са от голямо значение за реализиране на мигрантските цели и стратегии, които обаче в повечето случаи са посветени на групата у дома. Като извор на средства (понякога единствен доход) и ресурс за бъдеща миграция, мигрантът придобива изключително висока стойност за хората, останали в родината. Те обаче също имат голямо значение за мигрантите, тъй като именно чрез тях мигрантите поддържат чувството си за собствена ценност и удържат

идентичността си. Често пъти миграцията е свързана с понижаване на статуса на мигрантите в социалната йерархия и това предизвиква неудовлетвореност и вътрешно напрежение в тях, особено при по-високо квалифицираните събеседници. Мисълта, че правят всичко това за близките си им помага да преодоляват неудовлетворението от настоящата позиция. Тези наблюдения опровергават хипотезата на някои изследователи, че новопридобитата група има за мигранта многократно по-висока стойност от тази, която оставя, напускатки страната си. Това твърдение може да се отнесе към онези (и)мигранти, чиято стратегия е насочена към интеграция и трайно установяване в приемащото общество.

Миграцията сама по себе си пространствено прекъсва родствените мрежи, затова новите мрежи, в които се включват мигрантите поемат част от аспектите на родството и съседските контрол и взаимопомощ. Макар че много от събеседниците първоначално заявяват, че в емиграция всеки е сам за себе си и приятелства трудно се създават, наблюденията по време на теренната работа опровергават този изначален скептицизъм. Най-често „истински” приятелства се създават сред колеги на работното място, където връзките между тях могат да бъдат изпитани в различни ситуации. Същевременно все повече възможности за разширяване на социалните контакти осигурява виртуалната мрежа. С все по-широкото навлизане на Интернет в живота на хората много от българските мигранти в Гърция се възползват от възможностите за виртуално общуване и обмен на информация. Интернет-комуникацията от една страна способства за поддържане на връзка в реално време с близките в България, а от друга позволява бързото и лесно започване на познанства с хора, живеещи в местата на заселване. Интернет-общуването и създаването на виртуални общности допълнително уплътняват мигрантските мрежи. Към момента най-популярната форма на сдружаване и общуване е посредством социалната мрежа „Фейсбук”, където има над десет групи, създадени от и за българските мигранти в Гърция. Ситуацията при тях, както и в реалната общност, е много динамична – бързо се променя и се развива. Трябва да се отбележат и възможностите за разговор в реално време и за създаване на нови приятелства, предоставени от софтуерните продукти на „Ай си кю” и „Скайп”. Комуникацията, опосредствана от компютъра, в мигрантска среда все повече се налага над комуникацията лице-в-лице, защото е по-бърза и предлага общуване в реално време с много хора като същевременно осигурява известна анонимност. Интернет

предлага възможности за общуване с много хора, без това да влияе пряко на ежедневието му, тъй като потребителят е в състояние да контролира интензивността на контактите, тяхната продължителност и нивото на включеност.

Събраният теренен материал показва, че в течение на годините българските мигранти в Гърция създават плътни мигрантски мрежи, които формират общо транснационално социално поле. В създаването и уплътняването на мрежите съществена роля играят първите мигранти, които „проправят пътя” на идващите след тях. Най-често обаче самите те са принудени да използват услугите на посреднически фирми за изваждането на визи за пътуването, както и за намирането на работа и това значително повишава при тях цената на миграцията. Макар и по-рядко, някои от събеседниците демонстрират предприемчивост, действайки самостоятелно и избягвайки посредническите услуги. В повечето случаи това са хора, които имат нюх към промяната и вече са поели инициативата в свои ръце, най-често опитвайки да развият дребен бизнес. Установили се веднъж, първите мигранти действат като мост, подпомагащ идващите след тях. Чрез роднини и близки новопристигащите получават по-лесно информация за уреждане на документи, намиране на работа и жилище на новото място. Същевременно информацията, която мигрантите изпращат обратно въкъси поддържа високи нива на мобилност у българското население и допринася за непрекъснатото интензифициране на процеса на миграция. В течение на времето България и Гърция се оформят като миграционна система, в която социално-икономическите условия обуславят съществуването и функционирането на системата. Може да се каже, че първоначално роля за нейното създаване играе географската близост между двете страни, наличието на обща граница между тях, както и някои наследени от миналото практики на трудова мобилност. Същевременно спадането на доходите в България и високата безработица, кореспондира с търсенето на нискоквалифицирана работна ръка в Гърция. Всичко това спомага значително за повишаване на миграционните нагласи у населението в България и за интензифициране на миграционните потоци към южната ни съседка.

Не на последно място трябва да се отбележи и значението на съвременните телекомуникационни средства за поддържането на високо ниво на свързаност между мигрантите и техните близки у дома, както и между самите мигранти. Поддържането на връзки с представителите на собствената общност е от изключително значение за тях не

само с оглед преодоляване на ежедневните ситуации, но и за поддържането на чувството за социална принадлежност чрез съществуване в своя „собствена” група. Във връзка с това трябва да се отбележи, че в началния период на формиране на общността, контакти се поддържат между относително непознати българи, а общият национален произход служи като основа на създаването на отношение. Разрастването на общността естествено довежда до промяна в тези връзки, понякога до тяхното усложняване или разпадане. Често обаче, настоящето състояние на общността и на взаимоотношенията между членовете ѝ се оценява от много респонденти негативно. Те смятат, че българската общност е прекалено разединена или изобщо несъществува и приписват причината за това на българските национални характеристики. Същевременно всеки един от събеседниците показва поддържането на активни контакти и приятелски отношения с други представители на общността.

ТРЕТА ГЛАВА

Миграция и идентичности

В тази глава е разгледана динамиката на индивидуалните и колективни идентичности на българските мигранти в Гърция, породена от промяната в социалната и културната среда, в която те живеят. Открити са някои от основните маркери, конструиращи българската национална идентичност и тяхното функциониране в чужда среда. Същевременно са представени параметри в мигрантския опит, които способстват за развитието на нова, „транснационална” или „хибридна” идентичност, обвързваща мигрантите освен с тяхната родина и със страната, в която се заселват. Във връзка с това са използвани аналитични инструменти, проблематизиращи понятия като идентичност (етническа, национална, транснационална/хибридна) и граница (като мисловен конструкт, отделящ представата за „ние” от „другите”).

Миграцията от една национална държава в друга създава ситуация, при която се срещат представители на различни общности, носители на различни колективни идентичности. Многообразните ситуации, в които се осъществява тяхното взаимодействие, могат да извадят на преден план или да подтиснат изявата на определени черти и маркери на идентичността. Миграцията като процес неминуемо е свързана с

промяна в начина си на живот, като често мигрантите са принудени да изоставят значими в предишния им живот практики и да възприемат нови, адаптирайки се към новите условия на живот. Смесването на различни културни идентичности и практики довежда до създаването на т. нар. „хибридни“ общности и култури, при които различен опит, чувствителност и способности са включени и използвани в съвместния, публичен живот. Миграцията е именно такъв процес, при който се установяват разнообразни социални взаимоотношения между местата, от които произхождат мигрантите и тези, в които се заселват. По този начин, чрез транснационалните социални мрежи, които те изграждат, се порожда т. нар. „трети“ или „хибридни“ култури, които са „междинни“ по отношение на националните култури и транснационални по своята същност. До голяма степен мигрантите оформят своята идентичност и изразяват своята национална и етническа принадлежност, съобразно със степента на обвързаност, която поддържат с родината си, включително родствените им връзки там, със стремежите им за мобилност за себе си и децата си, както и с начина, по който преживяват принадлежността си към двете общности. Ежедневно те са потопени в многослойни и многостранни транснационални социални полета, които се формират не само от движението на хора, но също така и от циркулацията на идеи, символи и предмети на материалната култура. Участието на мигрантите в социалния живот на различни национални държави и поддържането на транснационални връзки не са противоречиви социални процеси, а напротив. Инкорпорирането им в новата страна и транснационалните връзки с родината могат да съществуват едновременно и взаимно да се засилват.

Локализирането на мигрантите в транснационалното социално поле показва, че присъединяването към нова страна и транснационална привързаност не са бинарни опозиции. В настоящото изследване анализът показва разнообразието от начини, при които мигрантите успяват да осъществяват едновременно инкорпориране в приемащата страна и да поддържат връзки с родината си, формирайки *транснационална идентичност*. Под този термин се разбират измененията на индивидуално ниво в идентичността на мигрантите и появата от една страна на чувство за свързаност с новата обществена среда, а от друга страна – за отдалечаване от изпращащото общество, като резултатът от това движение е създаване на усещане за общност на базата на споделения мигрантски опит. По този начин мигрантите изграждат специална връзка както с изпращащото, така и с

приемащото общество, което ги обгражда – те са едновременно инсайдъри (insiders) и аутсайдери (outsiders). На базата на двойната перспектива, която имат и чрез познанието за две отделни култури, мигрантите създават своя собствена идентичност, която се явява „хибридна” или „транснационална” по отношение на останалите две. Тези изменения са персонални и до голяма степен зависят от нивото на интегрираност в приемащото общество.

В емиграция чувството за съществуването на граница между „ние” и „те” значително се изостря и някои от маркерите, които изграждат и поддържат колективната национална идентичност на мигрантите придобиват изключителна стойност. В зависимост от културните и обществените особености и условия, в едни случаи това може да е религията, в други езикът, в трети – етническата принадлежност. При българските мигранти в Гърция езикът бива натоварен с тази основна разграничителна функция. Те се идентифицират като общност и като „българи” на първо място по това, че говорят един и същ език – български и посредством него се разграничават както от местното мнозинство, така и от останалите имигрантски общности. Поддържането или загубата на езика за мигрантите е пряко свързано с поддържането или загубата на идентичност. Той е сред основните маркери, с които хората разграничават себе си и „своите”, „близките” от „другите”, „чуждите”. Всеки език е символ на културата, с която се асоциира най-интимно, т.е. изборът на език символично подчертава предпочитанията за съответната принадлежност на актьорите.

По отношение на езика в емиграция, може да се каже, че сред българската общност в Гърция се наблюдават няколко паралелни процеса. От една страна е издигането му като основен белег и носител на българската национална идентичност, съчетано понякога с умишлено подценяване на гръцкия език. От друга страна е зараждащата се „заплаха” от изоставяне на езика от страна на израстващото в Гърция второ поколение в полза на доминиращия език, който се явява език с по-висок социален престиж и стратегическа стойност. Същевременно е налице и изключителната способност на езика „да оцелява”, въпреки липсата (в повечето случаи) на институционална подкрепа. Трябва да се отбележи, обаче, че създаването на български неделни училища играе важна роля за консолидирането на българската общност като цяло и за поддържането на българската национална идентичност не само при второ, но и при първо поколение мигранти. Именно

там се изграждат общности, които функционират много интензивно и които посредством връзките, поддържани с родината и с гръцкото общество, създават едно наситено транснационално пространство.

Наред с езика, религията е друг съществен маркер, чрез които хората се самоопределят и който често служи за основа на колективна идентичност. Подобно на другите идентификационни маркери, религията се характеризира от една страна с относително стабилни, неизменни черти, а от друга – се очертава като мобилна категория, чиито форма и функции се променят с времето. Характерната за съвременното глобално общество социална мобилност се превръща в предпоставка за религиозна мобилност. В съвременния глобален свят самочувствието на съвременния човек му дава възможност да конструира своя собствена религиозна идентичност в отговор на личния си опит и да се променя според ситуацията. Сред мигрантите се наблюдава вариране между религиозността и секуларизацията, в зависимост от ситуацията, в която попаднат. Макар, че през периода на социализма в България религията и църквата като институция губят част от позициите си по отношение на влиянието им върху общественото развитие, православната вяра продължава да бъде неизменна част от българската национална идентичност. След началото на „промените” (1989 г.) те постепенно започват да се реабилитират, а държавата отново ги припознава като едни от основните фактори, изиграли роля за формирането на българската народност през Средновековието и изграждането на българската национална идентичност в периода на Възраждането. Принадлежността на българските мигранти към Източното православие играе роля за начина, по който те са възприемани от местното гръцко общество. Фактът, че българите „изповядват” същите религиозни норми и догми като гърците, способства за по-лесното им адаптиране и приемане от макрообществото, за разлика от други имигрантски общности (като албанците например или имигрантите, идващи от Азия и Африка, изповядващи исляма). Гърция е страна, която макар, че е секуларизирана на обществено ниво – т.е. религиозната институция е отделена от останалите обществени институции и не упражнява тотален обществен контрол, на културно и лично ниво има много силно влияние. Във връзка с това демонстрирането на православна религиозна принадлежност от страна на българските мигранти в Гърция като цяло играе положителна роля за тяхното интегриране и приобщаване към местното общество.

По време на теренните проучвания, във връзка с религиозната си принадлежност и възможността да практикуват религията си, по-голямата част от събеседниците казват, че „те гърците са като нас” или „ние сме като тях”. Респондентите не чувстват напрежение в тази насока и не изпитват силна необходимост от отделянето на българите в тяхна собствена религиозна община. Не са регистрирани случаи, които да свързват българската независимост и еманципирането на българската национална идентичност през Възраждането с църковната независимост. Началото на българското възраждане като борба за църковна независимост и отделяне от („гръцката”) Цариградска патриаршия остава изтласкано от съзнанието на респондентите. Реминисценциите в тази посока са насочени по-скоро по отношение на езика. Повечето казват, че тъй като и „те (т.е. гърците) са като нас” няма разлика дали ще посетят български или гръцки храм. Тези обстоятелства играят решаваща роля за липсата на допълнителна емоционална натовареност на религията с етноразграничителна функция. Направените наблюдения сочат, че по-силната религиозност на гърците слабо влияе върху българите и тяхното светоусещане.

Въпреки общата тенденция за приемане на гръцката църква като идентична с българската, трябва да се отбележи факта, че в Атина все пак е открита българска православна църква, която като институция играе съществена роля в организирането и поддържането на социално-културния живот на българската общност там.

Освен езикът и религията, фолклорът се явява още един от фундаментите, изграждащи национална идентичност. В (е)миграция българската народна музика може да бъде „мобилизирана” и „използвана” като етноразграничителен маркер от мигрантите, да служи за основа на тяхното обединение и за поддържане на националната им идентичност. В Атина например е създадена песенна фолклорна група, а в Солун – танцов състав. Трябва да се отбележи, обаче, че като цяло представителите на общността отдават предпочитание на модерната поп-фолк музика пред традиционната фолклорна музика.

По отношение на календарно-празничната система и остатъците от традиционни обредни елементи при българските мигранти, като цяло се наблюдава идентична картина с тази на българите, които не са мигрирали, но се забелязват и някои нови моменти. Отмирането на традиционната култура и секуларизацията са продължителни процеси, започнали още с възстановяването на българската държава в края на XIX в. и

модернизацията на българското общество, които имат своите отчетливи резултати в съвременността. Промените в миросгледа и начина на живот на българите довеждат до отпадане на голяма част от обредните елементи и на религиозната част от различните календарни празници. Обредното съдържание се свежда до един-два основни елемента, обикновено свързани с приготвянето на празничната трапеза. Ритуалното съвместно хранене, пиене и даряване са съхранените основни структури на всички празници. Днес, както в България, така и в емиграция, календарните празници са повод за събиране с най-близките и за почивка, като тези празнични събирания имат функцията да препотвърдят границите на съответната социална мрежа. Сред обредните елементи се запазват някои „основни“ моменти като например приготвянето на постни храни за Бъдни вечер, слагането на късмети в баницата или питката на Коледа, боядисването на яйца за Великден и др. От местната традиция също се възприемат някои елементи като например пускането на хвърчила от бащи и деца на Катара девтера. Трябва да се отбележи също, че емигрантите „нагаждат“ своя празничен календар според календара на местното общество и според работния си цикъл. Същевременно някои празници биват натоварени с етноразграничителни функции. Такъв е случаят например с Трифон Зарезан, отбелязван на 14 февруари (по стар стил). Макар че този празник съществува в гръцкия календар, той не е така широко честван, както това се прави в България. Фактът, че в южната ни съседка Трифон Зарезан не се ползва с такава популярност, както в България, е причина той да бъде изживяван като „традиционно“ български. През 2011 г. Трифон Зарезан е избран като повод за организиране на „общобългарски събор“ в центъра на Атина. По подобен начин като български празник се отбелязва и възприема 8-ми март.

В процеса на поддържане на колективната национална идентичност и консолидиране на общността важна роля имат създадените различни асоциации, сдружения и организации на национален принцип. Обикновено те се учредяват от постоянни емигранти и хора, които вече са се адаптирали успешно в Гърция. Към момента съдебно регистрирани са над 10 български асоциации и дружества. Основните задачи, които тези организации заявяват, че си поставят са преди всичко подкрепа за българите, живеещи в Гърция, запазване на българските традиции и културна идентичност от страна на мигрантите и техните наследници, по-добро интегриране на българите в новата социална среда и запознаване на гръцкото общество с българските традиции и култура.

Освен тях важна роля в обществения живот на българските мигранти в Гърция играят и издаваните в Атина 5 български вестника: „Български глас“, „Атински вести“, „Български новини“, „България днес“, „Контакти“. Те са една от първите форми на организиран обществен живот на българите в Атина и стават трибуна за изказването на наболели въпроси, свързани с ежедневието на мигрантите. Освен като важен носител на идентичността, българските медии, издавани от общността в Гърция имат и чисто практическа функция, предоставяйки полезна информация на мигрантите.

Освен със своите специфични културни традиции и език, българските мигранти в Гърция се оразличават от местното мнозинство и посредством колективната памет за миналото, на която са носители. Израстването в определена културна среда неминуемо е свързано с изграждането на определена обща представа за историческото минало, която се приема от индивида като неизменна и достоверна. В това отношение основна роля има образователната и някои други културни институции. За българските мигранти в Гърция, особено за събеседниците с по-високо образование, може да се каже, че често прибягват до примери от историята за легитимиране на собствената си идентичност и при съпоставка с гръцкото общество. Идентификацията започва още с времето на траките, по примера на гърците, които изграждат собствената си идентичност до голяма степен на базата на античното си наследство. Примери се откриват и в Средновековието, но най-силните идентификационни маркери в това отношение се откриват в епохата на Възраждането. Паметта за историческото минало помага на респондентите да преодоляват трудностите на ежедневието, а примерът на българските възрожденски дейци има конструктивна роля, повдигайки духа им и калявайки волята им в трудни ситуации. В паметта на мигрантите изникват онези сублимни моменти от историята, които могат да предадат част от емоционалния си заряд. Трудните моменти в емиграция се преодоляват чрез обръщане към миналото и към корените. Периодът на Средновековието и на Възраждането безспорно са носители на силни идентификационни моменти за българите като цяло и в частност за българските мигранти в Гърция. Тези исторически епохи маркират два различни етапа от развитието на българската нация и стават извор за генериране на смисли, които се превръщат в силни идентификационни маркери в съвременността. Но докато тези времена са по-отдалечени от настоящето и са натоварени изключително с положителни конотации, не така стоят нещата с най-близкото минало – а

именно, периодът на социализма. Може да се каже, че по отношение на този период от българската история се очертават както твърде крайни мнения (на носталгия и на отричане), така и някои по-балансираны изказвания, отчитащи положителните и отрицателните моменти на това време. Трябва да се отбележи обаче, че двадесет години след края на социализма се регистрира една важна тенденция – въпреки противоречивите оценки, този период започва отчетливо да се осъзнава като част от българското културно-историческо наследство и като фундамент на българската идентичност. Като цяло споменът за миналото и паметта са тези, които легитимират настоящето и неговото бъдещо развитие. Като ключов елемент на идентичността - индивидуална и колективна, паметта създава усещането за стабилност у хората. Тя организира, рационализира, легитимира, оправдава настоящето или някакво настоящо поведение.

Паметта за миналото и създадените национални митове са важни елементи при конструирането на национална идентичност, допринасящи за утвърждаване и възвеличаване на „своето“, което в резултат неминуемо води до пораждането на предразсъдъци и стереотипи по отношение на „другите“. Социалните, расовите, религиозните, културните, националните и прочие групови стереотипи представляват важен елемент от опростяващия механизъм за разбиране на заобикалящия ни свят. Противопоставянето на „своето“ и „чуждото“ добива израз в изграждането на стереотипите за собствената история, държава, култура, народ и противопоставянето им на „чуждите“. В повечето случаи създаването на собствената идентичност става за сметка на мнението за „другия“, натоварвайки с отрицателни черти образа на „чуждото“. Миграцията е именно такава „кризисна“ ситуация, при която ясно се проявяват функциите на стереотипите като елемент от груповия манталитет. Липсата на непосредствено знание за приемащото общество или за присъстващите в него други имигрантски общности веднага задейства функционирането на стереотипите. Дори с течение на времето, някои мигранти продължават да мислят за „другите“ чрез стереотипизирани представи. Това донякъде се обяснява с липсата на интензивни и задълбочени контакти между тях. Трябва да се отбележи, че все пак до голяма степен мигрантите са маргинализирани от местното гръцко общество, те не са допускани до техния интимен свят, а отношенията им са преди всичко опосредствани от връзката работодател-наемен работник. Наличието в повечето

случаи на такава дистанция пречи за преодоляване на стереотипите и за постигане на истинно познание.

Българите най-често демонстрират националната си идентичност, съпоставяйки се с гърците, които са мнозинство и които заемат по-високи социални позиции в обществената йерархия, в сравнение с имигрантите. Един от начините българските мигранти да се „спасят“ от криза на идентичността (често пъти породена от понижаването на социалния им статус) е характеризирайки гърците като „по-глупави“, „по-необразовани“ и „несъобразителни“ в сравнение с българите. У много респонденти образът, който си изграждат за средно-статистическия грък е за твърдоглав и необразован човек. Съответно в различни ситуации мигрантите разиграват различните варианти от тези стереотипи. Трябва да се отбележи, че стереотипите функционират и от двете страни и като че ли на няма реален диалог на „групово“ ниво, а българи и гърци продължават да мислят едни за други чрез това „опосредствано“ знание. На индивидуално ниво обаче нещата стоят по друг начин и почти всеки респондент споделя, че има поне един „истински“ приятел грък. Много често това е бивш или настоящ работодател.

Мисленето за „другия“ чрез стереотипи се проявява не само по отношение на гърците, но и на останалите имигрантски общности. Въпреки че живеят в едно и също общество, до голяма степен отделните имигрантски общности не влизат във взаимодействие помежду си и представите, които имат едни за други продължават да се градят на опосредствано знание като стереотипите. От теренните наблюдения може да се направи заключението, че българите не общуват активно и не се смесват с други имигрантски общности. Осъществяваните контакти се ограничават до срещи на работното място. Също така може да се обобщи, че като цяло българите имат негативни представи за останалите имигранти. Така например албанците, които са най-многобройната общност в страната и са най-сериозният конкурент на българите на пазара на труда, често се окачествяват с отрицателни характеристики от страна на респондентите. В повечето случаи за тях се обобщава че са „нагли“, „зли“, „подмолни“, „отмъстителни“ и „мързеливи“. По отношение на другите имигрантски общности, идващи от Далечния Изток и от Африка повечето българи също демонстрират негативно и пренебрежително отношение. Чести определения, използвани за тях са думи като „сган“, „цигани“ или „аборигени“, с което българите демонстрират чувство на превъзходство. Всеобщото

мнение на българските мигранти е, че тези хора са мързеливи и не работят нищо, занимават се с улична търговия (според някои с търговия на наркотици) и живеят по 10-20 души в един апартамент „като скотове”. Въпреки че за тях не се явяват преки конкуренти на пазара на труда, българите не харесват тези „чужденци”, именно защото смятат, че те не работят.

Може да се каже, че на базата на европейския си произход, на общата с гърците православна религия, на историческото си минало, (което много от респондентите оценяват като „велико”) и не на последно място на членството на България в Европейския съюз, българите в Гърция изграждат представа за себе си, която ги поставя морално по-високо в обществото в сравнение с останалите имигрантски групи. Като „доказателство” в това отношение им служат и примерите на множество смесени бракове между български и гръцки граждани (по-често между български жени и гръцки мъже, отколкото обратното), което е по-рядко срещано явление при останалите общности.

Въпреки, че по принцип в литературата се отбелязва, че при първо поколение мигранти се спазва принципа на брачна ендегамност, може да се каже, че нивото на смесените бракове между български и гръцки граждани е сравнително високо. Според някои изследователи общата православна религия способства за по-лесното приемане на такива бракове. Изборът на брачен партньор от местното мнозинство може да бъде както резултат от реално привличане и любов, така и рационален избор. Трябва да се отбележи също така, че се наблюдава изключително разнообразие по отношение на възрастта на партньорите. Регистрират се както бракове между млади хора, които за първи път сключват брак, така и между хора на средна възраст (често партньорите вече са имали по един брак), а също и между хора в пенсионна възраст. Макар, че понякога тези бракове изпитват повече напрежение – както вътрешно поради необходимостта от съвместяване на различни културни навици и практики, така и външно – от страна на роднини и познати, все пак трябва да се отбележи, че противопоставянето на двете идентичности в един смесен брак не е задължителен императив. Често партньорите се приобщават към общността на другия, започват да възприемат от него някои маниери, начини на поведение в обществото и да изграждат привързаност към новата среда. Така например някои от гръцките съпрузи постепенно започват да учат български език, (за да могат да общуват с българските роднини), да пътуват до България със своите половинки, а също и

да се интересуват от българската история и/или култура. Други виждат и изгодна възможност да развият бизнес между двете страни. Децата, които се раждат в смесени бракове, неминуемо развият двойна привързаност и принадлежност, но средата в която израстват е определяща за доминирането на една от двете идентичности. Израствайки в гръцка социална среда тези деца естествено придобиват по-силно гръцко самосъзнание. Това показва, че разиграването на една или друга страна от идентичността – дори и при децата – зависи до голяма степен от ситуацията и социалната среда, в която това се случва. Самите деца на тази възраст все още нямат ясно изразена представа за принадлежността си към две различни пространства, а се идентифицират преди всичко с мястото, където израстват и което познават по-добре. С течение на времето, обаче, участвайки в социалните мрежи, създадени от техните родители, тези деца ще имат възможността сами да контролират участието си в тях, да интензифицират или пък да отслабят определени връзки.

Във връзка с идентичността на мигрантите последно, но не по важност, трябва да се посочи значимостта на ново придобития им опит в процеса на миграция. Живеейки в различна от родната си държава, мигрантите постепенно започват да развият собствена идентичност, (която може да бъде характеризирана като „мигрантска”, „транснационална”, „хибридна” или „идентичност-плюс”). Те изграждат представа за едно по-особено „ние”, което ги отличава от „тях”, както в Гърция, така и в България. Понякога този тип идентичност може да се изживява болезнено като респондентите обобщават, че „нито в Гърция са гърци, нито в България са българи”. Съществуването им в условия на миграция ги различава както от хората в приемащото (гръцко) общество, така и от тези, останали по родните им места. Често пъти променената жизнена нагласа става причина за вътрешно напрежение у мигрантите, в случаите, когато се завръщат в България, а понякога и за противоречия с роднините. Възможността, която имат да правят сравнение между „тук” и „там” създава у тях усещане за привилегирована позиция в сравнение с хората, които остават по места и са лишени от тази „двойна визия”. Често те изказват мнението, че възможностите за тези хора са много по-ограничени в сравнение с тях, които са били „навън”, именно защото нямат база за сравнение. С течение на времето мигрантите започват да се съизмерват както с обществото, от което произхождат, така и с това, в което пребивават, заемайки междинна позиция по отношение на двете.

Направените наблюдения сочат, че миграцията неминуемо води до повишаване на социалната и трудовата мобилност на събеседниците и до известни промени в тяхната самоидентификация. Бихме могли да характеризираме тези промени като процес на формиране на „хибридна“ или „транснационална“ идентичност, чрез която те се разграничават едновременно от хората в местата на произход и на заселване. Но докато усещането за известно „превъзходство“, (посредством новонарупания опит), по отношение на хората по родните места не винаги се изразява толкова отчетливо, то разграничението от „другите“ в местата на заселване (било то от гърците или други имигранти) винаги е по-явно и с положителна натовареност на „своето“. Въпреки сравнително ниските социални позиции, които в повечето случаи българските мигранти заемат, те успяват да поддържат нивото на собствената си самооценка посредством изтъкване на недостатъците на „другите“.

Българската мигрантска общност в Гърция е многообразна и многолика, развиваща многоизмерни идентичности. Посредством живота в е/имиграция мигрантите поддържат транснационални социални връзки, които ги свързват едновременно с общностите, останали у дома и с тези, в местата на заселване. Отделянето от родното пространство не означава автоматично прекъсване на отношенията с него, а дори напротив – то засилва чувството за принадлежност към него, изостря усещането за споделеност на определени културни характеристики, които са различни от тези на местното, приемащо общество и именно те създават границите на идентичността. Езикът, фолклорът и миналото са едни от елементите, които определят и поддържат тази идентичност и спасяват мигрантите от загуба на ориентири в социалното пространство.

Заклучение

В заключението се обобщават резултатите от цялостното изследване. Изведени са основните етапи на формиране на общността и нейните характеристики. Маркирани са начините на създаване и функциониране на мигрантските мрежи и са обобщени маркерите, които задават динамиката в тяхната идентичност.

Българската емигрантска общност в Гърция се формира в продължение на 20 години в резултат от взаимодействието на многостранни социално-икономически и

политически процеси, протичащи на различни нива. Първите миграционни движения, насочени към южната ни съседка започват непосредствено след падането на тоталитарния социалистически режим в България, а миграционният поток се състои основно от сезонни земеделски работници, куфарни търговци и жени, наемани като домашни помощнички. Поради спецификите на трудовия пазар в Гърция, на обществената рамка, в която се формира имиграцията и на миграционните потоци, идващи от други държави, българската миграция също придобива свои специфични характеристики. През 90-те години на ХХ в. тя се очертава преди всичко като женска миграция като българските жени мигрират самостоятелно от семействата си. След стартирането на легализиращите програми за имигранти в Гърция (1998 г., 2001 г.) и след отпадането на визовия режим за български граждани в страните от ЕС (2001 г.), миграционният поток започва да се променя като възрастово-полов състав. Тези години бележат и два пика в миграционната активност на българско население в посока към Гърция.

Като цяло българските мигранти в Гърция работят неквалифициран или нискоквалифициран, физически труд и не се насочват към кариерно развитие. Жените се реализират основно в сферата на услугите и домакинските грижи – като чистачки, детегледачки, болногледачки на възрастни и/или болни хора, а също така в сферата на туризма и ресторантьорството – отново като помощен персонал по почистването и (от)сервирането. За мъжете възможностите за работа през целия наблюдаван период остават по-малко, в сравнение с тези за жените. Те работят основно в сферата на строителството, на товаро-разтоваръчните дейности и в земеделието, а понякога – макар и по-рядко, българите се реализират и като шофьори, електротехници и др.

Непрекъсващия в продължение на 20 години миграционен процес естествено води до формирането на транснационални социални мрежи, които са важен ресурс, за поддържане и захранване на миграцията. Връзките, които се създават между тези места способстват за поддържане на високи нива на мобилност сред населението. Същевременно те помагат на мигрантите за ежедневното „преодоляване“ на ситуацията – помагат им за намирането на работа, на квартира, на информация относно уреждането на законния им статут и прочие – като същевременно задоволяват нуждата на човека от принадлежност към собствена група и поддържат чувството за социална свързаност. Теренният материал показва също така, че миграцията изостря чувството за национална

принадлежност като това се отнася не само за българските граждани от български етнически произход, но също така и за тези от други етнически групи като роми и каракачани.

Макар, че голяма част от респондентите твърдят, че българската общност е разединена и че българите не са активни на общностно ниво, анализът на теренния материал показва, че груповият живот вътре в общността е много интензивен и показва разнообразие от форми. Създават се различни асоциации и сдружения, училища и други културни формации, които способстват за организиране на общностния живот и за запазване на националната идентичност. Доказателство за динамиката на процесите вътре в българската общност е и все по-забележимото ѝ присъствие в интернет-пространството чрез създаването на множество форуми и страници.

Наблюденията по време на теренните проучвания показват, че макар и толкова многобройни, българите все още остават незабележими и не дотам познати за гръцката общественост. В тази връзка трябва да се отбележи, че българите се интегрират добре в приемащото общество, тъй като социалните условия са такива, че отсъства противопоставяне в етничен план и/или религиозен план. За това способства общата православна религия, както и общото културно-историческо минало на двата народа. Националната идентичност се осмисля като притежаване на специфично знание за култура и ценности, различни от тези на преобладаващото мнозинство като в определени условия все пак се отдава предпочитание на „своето“ като „по-стойностно“ и „по-културно“. Като една от многото социални роли имигрантите прибягват до изяви на етнокултурната си принадлежност в случаите на положително себеутвърждаване в обществото.

Натрупването на нов жизнен опит и придобиването на „двойна визия“ чрез миграцията постепенно създава у мигрантите чувство за известно превъзходство, по отношение на хората, които са останали по места (било то в местата на заселване или на произход). Те изграждат нова, транснационална (или хибридна) идентичност, в която представата за „ние“ се изгражда на базата на противопоставянето на тези, които не се движат и които са лишени от възможността за сравнение. Принадлежността на мигрантите едновременно към две отделни национални пространства и поддържането на взаимоотношения „тук“ и „там“ изгражда цялостно транснационално поле, в което те са

главните актьори, но в което участват и всички останали, влизащи във взаимодействие с тях. Двойната визия, която имат, живеейки „тук“ и „там“ се оценява от самите респонденти като безспорно преимущество и важен ресурс, позволяващ им да разнообразяват набора си от възможности за действие. Събраният теренен материал сочи, че миграцията е свързана с повишаване на нивото на мобилност на респондентите и с развиване на качества като адаптивност и комбинативност. Тези заключения се отнасят както за събеседници, произхождащи от по-големи населени места, така и за такива от малки градове и села. Трябва да се отбележи също, че много от събеседниците, произхождащи от по-малки населени места имат предишен миграционен опит, напускат родното си място и отиват в по-голям град в България. Това показва, че хората от тези места развиват по-висока мобилност поради по-ограничените ресурси, които социалната среда им предлага. Същевременно те запазват високо ниво на емоционална свързаност и на идентифициране с хората и местата, от които произхождат. Въпреки това, обаче, много малко от респондентите изразяват желание за в бъдеще да се завърнат за постоянно в родните си места, което показва, че миграцията няма реален ефект върху развитието на излъчващите мигранти места.

В заключение може да се обобщи, че Гърция се оказва една от най-достъпните и предпочитани възможности за миграция на българските граждани, което се доказва от големия размер на формиралата се там българска общност. Все още пред българските изследователи и пред българската статистика стои необходимостта от определяне на реалния брой български граждани, живеещи и работещи в южната ни съседка. Същевременно икономическата криза, в която тя изпадна, политиката на икономии, предприета от гръцкото правителство и свиването на пазара на труда поставят нови неизвестни пред мобилността на българите и тяхната способност да се адаптират към променящите се икономически условия. Засега (април 2011) все още не се наблюдава процес на миграция обратно към България, което показва, че по-голямата част от българите в южната ни съседка са успели добре да се реализират на пазара на труда и въпреки свиването на гръцката икономика успяват да запазят позициите си.

English summary

The aim of this study is to present the process of formation and functioning of Bulgarian migrant community in Greece, and the migrant identity's dynamic. The study traces the various "push-pull" factors that influence the representatives of research community and on their decisions. It outlines the socio-economic and political conditions, creating the social framework in which migration process takes place. At the same time it pays attention to the historically rooted mechanisms that drive the process and contribute to its intensification. The establishment of various social networks by the migrants, binding together their places of origin and of settlement, is seen as key moment for community forming and for creation of transnational field in which are exchange goods, capital, ideas and information. By monitoring of the individual migrant practices and forms of association are outlined various degrees of belonging to the field and transnational ways of being both "here and there."

The observations showed that the Bulgarian immigrant community in Greece was formed over the past 20 years as a result of the impact and interaction of multiple socio-economic and political processes at different levels. At times, marked by a deepening economic crisis in Bulgaria or by change in the legal framework they are outlined the peaks of migration activity. The data show that overall, Bulgarian migrants in Greece working unqualified or unskilled, manual labor and are not directed to career development. Connections that they establish and maintain between places of origin and settlement help maintain high levels of mobility among Bulgarian population.

Observations during the field research show that generally Bulgarians are well integrated into the host society, as the social conditions are such that there is no confrontation in ethnic and/or in religious aspect. However, it should be noted that although they are the second most numerous immigrant community in Greece, they still remain not so visible and not familiar to the Greek public.

The field materials also show that migration exacerbates the sense of national identity as it relates not only to Bulgarian citizens of Bulgarian ethnic origin, but also those from other ethnic groups like Roma and Karakachans. National identity is interpreted by the respondents as possession of specific cultural knowledge and values different from those of the prevailing social majority and in certain circumstances; however, preference is given to "their own" as "more

valuable" and "cultural". As one of the many roles immigrants resort to expressions of ethnic and cultural affiliation in the case of positive self-approving in the society. At the same time gaining a new life experience and the acquisition of "double vision" through the gradual migration gives the migrants a sense of superiority to people who have remained in place (either in settlement or places of origin). Gradually they create a new transnational identity, in which the notion of "we" is built on the opposition of those who don't move and who are deprived of the opportunity to compare.

АВТОСПРАВКА

за приносите на дисертационния труд

1. Допринася за развитие на научните изследвания върху съвременните миграционни процеси на българското население, протичащи с голяма интензивност след 1989 г.

2. Разширява и обогатява българското научно познание върху миграциите в Югоизточна Европа и допринася за по-ясното очертаване на проблемите, свързани с емиграцията и имиграцията, пред които българското общество се изправя.

3. Предлага нов етнографски изворов материал, отнасящ се до българската емигрантска общност в Гърция, която до този момент не е била обект на проучване от страна на българската етнологика наука.

4. Представя параметрите и характеристиките на една от най-големите български общности зад граница, формирани се след началото на демократичните промени в България.

5. Методологията на изследване и анализ комбинира традициите на българската етнология и съвременните западни теории, посветени на миграциите, на идентичността и на динамиката в идентичността, в резултат от миграцията.

6. Проследява процеса на формиране на изследвания феномен и очертава социално-икономическите условия, които го определят .

7. Показва начина на функциониране на миграционните мрежи, изградени от мигрантите между местата, от които произхождат и в които се заселват. Разкрива значението им на микро ниво (отделния индивид) и на макро ниво (изпращащото и приемащото общество, образуващи общо транснационално поле).

8. Разкрива динамиката в идентичността на мигрантите, породена от пребиваването в транснационално социално поле. Показва основните маркери, чрез които мигрантите определят националната си идентичност, като същевременно представя основата, върху която те изграждат нова, “мигрантска“ идентичност.

Списък на публикациите по темата на дисертацията:

1. Димитрова, Т. (2010) “Мобилност срещу локалност: две възможни измерения на живота в емиграция. (На примера на емигрантите от гр. Кнежа) – В: Конфесионално и мултиетнично съжителство на православни, католици и мюсюлмани в Северна България. В. Търново, Университетско изд. "Св. св. Кирил и Методий", с. 78-94.
2. Димитрова, Т. “Паметта за социализма сред първо поколение български емигранти в Гърция” – сп. “Българска етнология” (под печат)
3. Димитрова, Т. “Конструиране на представата за родно място при три поколения мигранти” – В: Попнеделев, Т. (съст.) Деветдесет години от подписването на Ньойския мирен договор. София: Университетско издателство (под печат)
4. Dimitrova, T. “Remembering the past of first generation immigrants in Greece” – In: “Humanicus. Academic journal of humanities, social sciences and philosophy” (forthcoming)
5. Dimitrova, T. “Mobility versus Localness: Two Possible Dimensions on Life in Emigration” – In: Golubovic, B., Sikimic, B., Hristov, P. (Eds.) Labour Migrations in the Balkans. Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe" (SLCCEE), München: Kubon & Sagner (forthcoming)